

İCBARİ TƏHSİL İDEYASI: TARİX VƏ BU GÜN, SƏBƏB VƏ NƏTİCƏ

Hər uşağın məktəbə getdiyi, təhsil aldığı bir yerdə, təhsilin cəmiyyətin həyatında çox böyük yer tutduğu bir zamanda "uşaq heç oxumaya bilər, məktəbə getməyə bilər" kimi düşünən insan, demək olar ki, yoxdur (əlbəttə ki, mən mədəni dünyadan çox uzaqda qalan,

ağır vəziyyətdə olan bəzi ölkələri nəzərdə tutmuram). İndi yaşayanların yaddaşında, hansı nəslə mənsub olur-olsun fərq etməz, məktəbsiz, təhsilsiz həyat anlayışı yoxdur. Lakin bu heç də həmişə belə olmayıb. Bəşər tarixinə nəzər salsaq, bütün uşaqların təhsil alması, dövlətin bunu təmin etməsi fenomeni çox yeni hadisədir – deyə bilərik.

Təhsil, yəqin ki, yazının kəşfi ilə başlayıb. Yazıdan əvvəl böyükklər uşaqlara təlim verirdilər, müəyyən işləri necə görmək lazım gəldiyini öyrədirdilər. Üstəlik uşaqların xarakteri tərbiyə olunurdu. Yazı meydana çıxan kimi xüsusi, çox vacib, dövlət əhəmiyyətli iş çevrildi. Uşaqlara və gənclərə, daha doğrusu onların seçilmiş bir hissəsinə oxuyub əzbərləməyi, sonra yazı yazmağı və saymağı, hesabı öyrətmək lazım gəldi. Artıq beş min il əvvəl şumerlərdə məktəb vardı. S. N. Kramer "Tarix şumerdən başlayır" kitabının ilk səhifələrində təhsil, ilk məktəblər, şagird, müəllim və valideynlərin gündəlik həyatı, münasibət və payğılarını təsvir etməyə çalışıb.

Qədimdə və bütün zamanlarda yazılı mədəniyyət olan hər yerdə məktəbin və təhsilin vacibliyi haqqında söz açılib. Lakin məktəblər hamı üçün deyildi, əsasən ödənişli özəl fəaliyyətə bağlı idi. O zaman da, sonrakı minilliklərdə də, son bir-iki əsri çıxmaq şərtilə, məktəbdə oxuyanlar əsasən zəngin ailələrin, güc sahiblərinin uşaqları idi. Nə qədim Mesopotamiya və Misirdə, nə Çin və Hindistanda, nə Yu-

Hamlet İsaخانli

nan və Roma dünyasında dövlətin himayəsində olan təhsil şəbəkəsi, demək olar ki, mövcud deyildi. Xristianlıq və islamda uyğun olaraq kilsə və məscid ilk təhsil ocaqları rolunu oynadı. Sonra məktəblər kilsə və məscidin kənarına çıxdı. Məktəblərin bir qismi və ya məktəb dərslərinin bir qismi kilsə və məscid tərəfindən himayə olunur (məsələn, müsəlman aləmində Quranın oxunması və əzbərlənməsi), digər qismi valideynlərin ödənişi hesabına fəaliyyət göstərirdi.

İslam dünyasında təhsil hamı üçün və icbari olmasa da, geniş yayılmışdı. Harda məscid varsa, orda məscidə bağlı ibtidai biliklər verən təhsil ocağı vardı (məscid isə dini müəssisə kimi islamın ayaq basdığı hər yerdə qurulurdu). İlk ibtidai təhsil ocaqları kuttab, sonralar isə məktəb adlandırıldı. Məktəbdə əsasən 5-6-7 yaşdan 14-15 yaşa kimi uşaqlar (oğlan və qızlar) oxuyurdular. Quran və hədis icbari dərslər idi. Dərslər məscidlərdə, evlərdə, mağazalarda, çadırlarda, açıq havada və saraylarda keçirilirdi. Amma uşaqların məsciddə təhsil alması, onların səs-küyü burada ibadət edən və bir sıra hallarda təhsil alan böyükklərə mane olurdu. Get-gedə ən geniş yayılmış ibtidai təhsil ocağı müəllimin evində yerləşən məktəb oldu. Müəllimlər evli olmalı idi (ən azı ərəb dünyasında İslamın ilk əsrlərində belə olduğu məlumdur).

Çağdaş Azərbaycan türkcəsində təhsilə aid sözlərin böyük hissəsi (təhsil, təlim, tərbiyə, müəllim, tədris,...), eləcə də mədəniyyət və əsas elm sahələrini ifadə edən terminlərin çoxu İslam dövründən, ərəbcədən gəlib.

Qədim dövrdə və orta əsrlərdə təhsilin vacibliyi nə qədər önə çəkilsə, təkrar-təkrar yada salınsa da, bütün kiçik yaşlı uşaqları əhatə edən və icbari xarakter daşıyan təhsil, yəni dövlət məktəblərində təhsil nisbətən yeni işdir. Hamıya aid, ödənişsiz və icbari təhsil yalnız dövlət tərəfindən təşkil və təmin oluna bilər. Özəl təhsilin beş min illik tarixi qarşısında hamının oxumağını təmin edə bilən dövlət təhsil sistemi çox gəncdir. Protetant reformasiyanın banisi sayılan Martin Luther (1483-1546) icbari təhsil ideyasını qızğın təbliğ edir, bunu

əsasən hamının Bibliyanı oxuması zəruriliyi ilə əsaslandırıldı (1530). Onun Bibliyanı Avropada din və elm dili sayılan latıncaya deyil, canlı alman dilinə tərcümə etməsi alman dili və ədəbiyyatının inkişafında, Almaniyada savadlılığın artmasında müstəsna rol oynadığı yaxşı məlumdur.

Prussiya icbari ibtidai təhsili daxil edən birinci ölkə sayılır. Kral Böyük Fridrixin (və ya İkinci Fridrix, almanca: Friedrich II) 1763-cü ildə verdiyi sərəncamla başlanan azad (ödənişsiz) icbari təhsil (5-13 yaş arası) dünyanın çox yerində dövlətlərin icbari təhsil siyasətinin əsasında dayandı, bir model rolunu oynadı.

1867-1880-ci illər arasında Fransada, 1870-1880 arası Böyük Britaniyada, 1852-1917-ci illər arasında ABŞ-da icbari ibtidai təhsil siyasəti həyata keçirildi. 1868-ci il Meici dövrünün başlaması ilə Yaponiya icbari təhsil siyasətinə girişdi, 1886-cı ildə 4 illik icbari təhsilə başlanıldı. Əlbəttə ki, icbari təhsili tam həyata keçirmək elə də tezliklə mümkün olmadı. Həm təşkilati, həm maliyyə, həm də hüquqi müstəvidə çox məsələlər həll olunmalı idi (məsələn, valideynləri necə məcbur etməli?). 1837-ci ildə Prussiyada uşaqların 80%-i ibtidai təhsil alırdı, tam icbari təhsil ancaq 1871-ci ildə təmin olundu. ABŞ 1930-cu illərə qədər icbari təhsili tam həyata keçirə bilməmişdi.

Rusiyada Birinci Dünya savaşıdan əvvəl aparılan müzakirələr müsbət nəticə vermədi, icbari ibtidai təhsildə və ümumiyyətlə, təhsilin bütün pillələrində ciddi addımlar Sovet İttifaqı dövründə atılacaqdı. Azərbaycanda icbari ibtidai təhsil 1934/35-ci ildə başa çatdı. 7 illik icbari təhsil isə yalnız 1950-ci illərin əvvəlində mümkün oldu (İkinci Dünya savaşı bunun daha tez hazırlanmasına mane olmuşdu).

“Dövlətin icbari təhsil sistemi qurmaqda marağı nədir, məgər bunu vətəndaşların öz üzərinə buraxa bilməzdimi?” sualı ilk baxışdan sadələh və ya çox sadə görünə bilər. Məgər vətəndaşı oxuyub-yazmaq bilən, savadlı olan, dünyanı daha yaxşı başa düşən dövlətin güclü olacağı ideyasından qaynaqlanmırmı icbari təhsil ideyası? Dövləti irəli aparan onun savadlı, qabiliyyətli vətəndaşları deyilməyi?

Lakin icbari təhsilin vətəndaşlara nəzarət etmək, dövlət ideologiyası yaratmağa xidmət etmək məqsədi güddüyü fikri də mövcuddur. Dövlət öz ideologiyasını, nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu, müəyyən düşüncə qəlibini icbari və mərkəzləşmiş təhsil vasitəsilə hamının beyninə yeritmirmi? Bu

fikri müdafiə edənlər icbari təhsilin ən despotik və mərkəzləşmiş dövlət (Prussiya) tərəfindən irəli sürülməsinin təsadüf olmadığını deyirlər. Hamının hərbi xidmətə çağırılması və icbari təhsil eyni məqsədə qulluq edir. Təhsilin zəif, hərbi ənənənin güclü olduğu dövlətlərdə hərbi xidmət həm də təhsil və tərbiyə funksiyası daşımışdır.

İcbari təhsilin (dövlətin təşkil etdiyi təhsilin) hamını bərabərləşdirməsi onun daha bir “totalitar” xüsusiyyəti olaraq qeyd edilir. Belə məktəbdə istedad və qabiliyyəti fərqli olanlar, o cümlədən çox istedadlılar üçün xüsusi şərait yaratmaq mümkün olmur. Bunu özəl məktəb edə bilir. İnsanlar çox müxtəlif zehni, psixoloji, genetik xüsusiyyətlərə malikdir. Buna uyğun olaraq çox müxtəlif növ məktəblərin fəaliyyət göstərməsi zəruridir.

Qədim yunanlarda Afina demokratik, Sparta mərkəzi-hərbi dövlət sistemi ilə fərqlənirdi. Afinada sərbəst təhsil, Spartada icbari və hərbi xarakterli təlim-təhsil vardı, oğlanları ailədən alıb tərbiyə edir, oxudur, dövlət ideologiyası sayılan hərbi və sərət həyata hazırlayırdılar. Platon öz “Respublika” və “Qanunlar” əsərlərində xüsusi mülkiyyətin olmadığı, dövlətin nəzarətində olan təlim-tərbiyə sisteminin hökm etdiyi ideal dövlət modeli qurmuşdu.

İcbari təhsilin daxil edilməsi nəticəsində uşaq əməyindən istifadə kəskin surətdə azaldı, inkişaf etmiş ölkələrdə isə, demək olar ki, yox oldu. Hindistanda fabriklərdə uşaqların işləməsi qanunla qadağan edilmiş, lakin uşaq əməyindən istifadənin digər yolları açıq qalmışdır. Oxumaq əvəzinə işləyən və ya məktəbə getməyən uşaqların sayı çoxdur.

Hal-hazırda icbari təhsilin mövcud olduğu ölkələrdə bu cür təhsilin uzunluğu (müddəti) 4 ildən 13 ilə qədərdir (sonuncu az sayda ölkəyə xasdır: ABŞ, Belçika, Niderland,...). Yəni ölkələrdən asılı olaraq dövlət uşaqlara ödəniş olmadan ya ibtidai məktəb, ya natamam (aşağı) orta məktəb, ya da tam (yuxarı) orta məktəb səviyyəsində təhsil verməyi öz öhdəsinə götürür, üstəlik bu, icbaridir, uşaq mütləq təhsil almalıdır. Bir çox ölkələrdə icbari təhsil müəyyən sayda sinif keçməklə yanaşı, müəyyən yaşa qədər (14, 16, 18,...) oxumaqla tənzim olunur.

Məqalənin qısaldılmış variantı “New Baku Post” qəzetinin 6 aprel 2012-ci il tarixli nömrəsində dərc olunmuşdur.